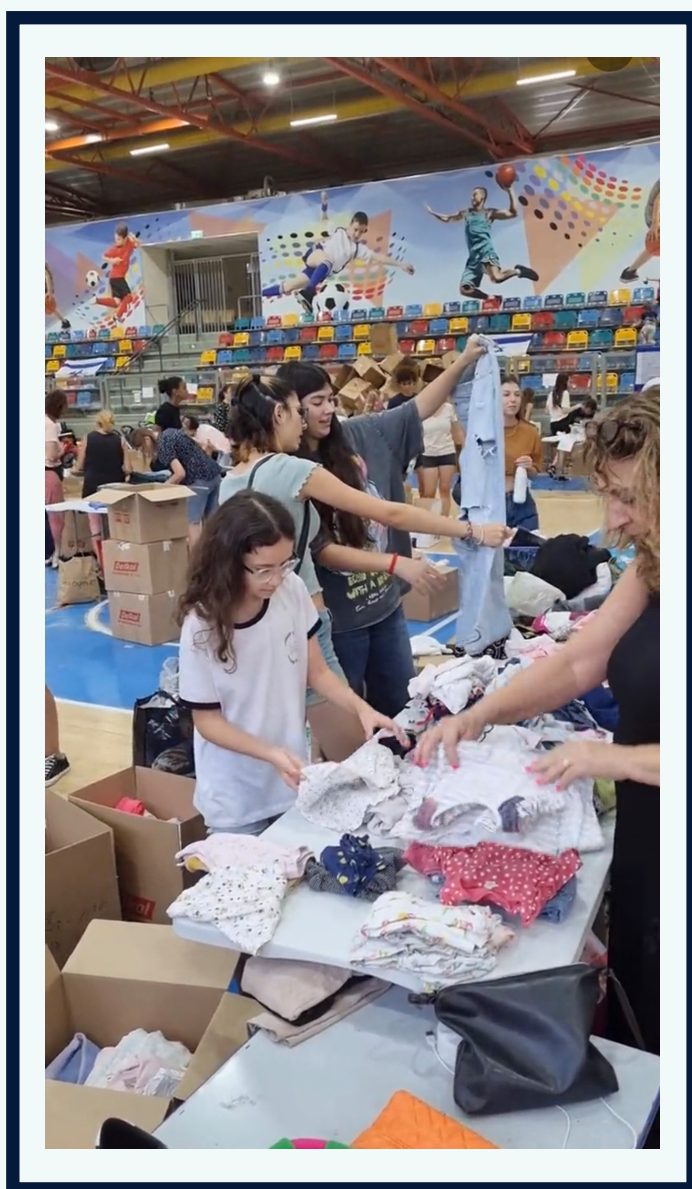

פעילות החברה האזרחית בישראל במלחמת חרבות ברזל

מגמות ותובנות ראשוניות

פעילות החברה האזרחית בישראל במלחמת חרבות ברזל

מגמות ותובנות ראשוניות

הקדמה

מתקפת הטרור של החמאס על יישובי עוטף עזה ב- 7.10.2023, שפתחה את מלחמת חרבות ברזל, הובילה להתגייסותם של רבים לחיזוקה של מדינת ישראל. השבר החברתי שקדם למלחמה, הושם בצד ורבים ביקשו לקחת חלק בפעילות, תוך התגייסות מלאה - הן צבאית והן אזרחית, הן בארץ והן בתפוצות. פעילויות אלה בוצעו על ידי ארגונים מהמגזר השלישי, יוזמות והתארגנויות התנדבותיות, גופים פילנתרופיים ואנשים בודדים שנרתמו, בהיקף חסר תקדים, לטובת מה שנקרא "נלחמים על הבית".

מסמך זה מבקש לסקור את הפעילות האזרחית בשבועיים הראשונים של מלחמת 2023, להציג מגמות ואתגרים מרכזיים ולהציע מספר תובנות. אנחנו מבקשים להודות להתארגנויות ולארגונים השונים שסייעו לנו ותרמו מידע לסקירה זו¹.

¹כתיבה: מיכל אלמוג-בר, רונית בר, רון ברקאי והילה מרמוס. תודה לד"ר נטע שר-הדר ולהילה ירושלמי שסייעו בתהליך.

אירועי השבת השחורה, 7.10.2023, הובילו ליציאתם של רבים מאזרחי ישראל לפעילות יזומה, בניסיון לסייע למערכה. הרצון להושיט יד הוא אחד הדברים היפים בחברה הישראלית, ואכן בחינת הפעילות מלמדת שרבים ביקשו לסייע במה שיכלו. הסקירה המוצגת כאן ביקשה להתחקות אחר הפעילות האזרחית של אנשים וארגונים אלה. בחברה האזרחית אנו כוללים התארגנויות, ארגונים, מוסדות, רשתות חברתיות ופרטים המתאגדים באופן וולונטרי, בנפרד מהמדינה והמגזר העסקי, על מנת לקדם את המטרות והאינטרסים המשותפים שלהם. מדובר גם בהתארגנויות אזרחיות וקהילתיות שאינן ממוסדות, גם בארגונים רשומים כמו עמותות, חברות לתועלת הציבור, קרנות וגם בפעילות של מתנדבים.

תהליך סקירת הפעולות המגוונות של החברה האזרחית מאז פרוץ המלחמה היה ראי למורכבות הפעילות של החברה האזרחית במלחמה זו. מן הצד האחד, את הפעולות הרבות ניתן היה לאתר בשלל האמצעים הטכנולוגיים הפתוחים לציבור, בהם נעזרו רבים על מנת לגייס ולהתגייס לפעולות הללו. אולם מהצד השני, הפעולות היו רבות מאוד וחלקן נעשו באמצעי הטכנולוגיה שאינם חשופים לכלל, כדוגמת קבוצות הווטס-אפ המרובות, והיקפן היה גבוה במיוחד. כפי שטענה אחת הכתבות בנושא: "כל אזרח הוא חמ"ל"². הגם שניסינו להתגבר על קשיים אלה בכמה אמצעים, שיפורטו להלן, נדגיש מראש, כי זו סקירה ראשונית המציגה תמונה חלקית בלבד. חשיבותה אינה בכיסוי של פעילות כזו או אחרת, אלא בהצגת המגמות והאתגרים המרכזיים העולים ממנה.

הסקירה מסתמכת על מספר מקורות:

המקור הראשוני והעיקרי הוא המרשתת (אינטרנט) ובה אתרים ופלטפורמות מרובות המאגדים מידע על התארגנויות אזרחיות התנדבותיות ועל פעילות ארגונים חברתיים (עמותות). כמו כן, נסקרו אתרים של עמותות, קרנות פילנתרופיות, חברות עסקיות ופלטפורמות של מימון-המונים, המרכזים קמפיינים הקשורים למלחמה.

המקור השני הוא מאגרים וסקרים של גורמים בחברה האזרחית שזו פעילותם גם בשגרה ובהם, לדוגמא: המועצה הישראלית להתנדבות, מנהיגות אזרחית (ארגון הגג של ארגוני המגזר השלישי בישראל), פורום הקרנות בישראל (ארגון הגג של כ-90 קרנות ופדרציות בישראל), רוח טובה, ועוד.

המקור השלישי הוא שיחות אישיות עם נושאי תפקידים בצמתים המרכזים פעילויות משמעותיות בחברה האזרחית בימים אלה.

המקור הרביעי כולל קבוצות ברשתות החברתיות בהן התרחשה פעילות אזרחית ענפה. הדוגמאות הבולטות הן קבוצות שהוקמו בתקופת משבר הקורונה דוגמת הרשת להתנדבות ישראלית, קבוצות מקומיות הפועלות בישובים שונים בארץ, כמו גם קבוצות שהוקמו על בסיס פלטפורמות של גופים שהשתתפו במחאה נגד ה"רפורמה המשפטית".

המקור החמישי הוא סקירה של כתבות שהתפרסמו באמצעי התקשורת השונים אודות פעילות בחברה האזרחית, לרבות התארגנויות אזרחיות, פעילות של חברות עסקיות, פעילות התנדבותית ופעילות של עמותות. נשוב ונדגיש, אנחנו יוצאים מנקודת הנחה כי הצלחנו לכסות רק חלק מהפעילויות האזרחיות שהתקיימו בשבועיים הראשונים למלחמה. ברור כי המידע שנאסף והתובנות שנגזרו מהם נכונים לשלב זה בלבד.

במיפוי שערכנו מצאנו תיעוד של יותר מאלף יוזמות אזרחיות שפעלו ברחבי ישראל מאז פרוץ המלחמה, אשר קמו ופעלו בכל חלקי החברה הישראלית. הכוונה ב"יוזמות אזרחיות" היא ליוזמות של אזרחים שאינן מסווגות כארגונים רשומים פורמליים.

היוזמות האזרחיות כיסו מגוון רחב של תחומי פעילות ושל קהלי יעד. הן התאפיינו בהתארגנות מהירה וטווחי פעילות רחבים. מרבית היוזמות, כדוגמת החמ"לים, עסקו בכמה תחומי פעולה במקביל. היוזמות האזרחיות, ללא קשר לגודל או למיקום שלהן, היו מרכזים רב-תכליתיים לטיפול במגוון רחב של צרכים שהשתנו באופן תדיר, לקהלים רבים ושונים, תוך נקיטה בפעולות רבות ומגוונות ותוך הישענות על פעילות של מתנדבים.

מהמיפוי עולה כי הפעילויות היו רבות וכללן, בין השאר: התארגנויות של יוצאי צבא ומשטרה לסיוע פיזי בהצלת אזרחים ביישובי הדרום בימים הראשונים למלחמה; פינוי אזרחים מאזורי הלחימה וקליטת מפונים; הצלה ופינוי של בעלי חיים מאזורי הלחימה; איסוף ושינוע ציוד ומזון לאזרחים באזורי העימות בדרום ובצפון; הכנת מזון, ציוד ופעילות הפגה באתרי המפונים; סיוע נפשי ורגשי לנפגעים מהמלחמה; סיוע מרחוק וסיוע פרונטלי; איסוף, קניה והעברת ציוד ומזון לחיילים ולמשרתי מילואים; עזרה למשפחות החטופים והנעדרים; עזרה למשפחות שכולות; עזרה למשפחות משרתי מילואים; שמירה על ישובים; סיוע בפעילויות הפגה לילדים ברחבי הארץ; סיוע לחקלאים בעבודה חקלאית בדרום ובצפון; סיוע באיסוף, איתור והפצת מידע לאוכלוסיות שונות; סיוע בהסברה הישראלית ברשתות ובאמצעי התקשורת ברחבי העולם.

פלטפורמות מרכזית ששימשו לייזום והפעלה של היוזמות החברתיות הן הרשתות החברתיות. בולטות ביניהן קבוצות ווטס-אפ, פייסבוק וטלגרם, שבהן קמו ודרכן פועלות התארגנויות השונות. חלק מהפעולות התבססו על קבוצות קיימות ברשתות החברתיות שהוקמו במשבר הקורונה ובמסגרת פעילות המחאה נגד "הרפורמה המשפטית" בשנה האחרונה. הקבוצות שימשו לאיתור צרכים; גיוס מתנדבים, ציוד ותרומות; ניהול ותיאום הפעילות של המתנדבים בשטח. מקרה מעניין בהקשר זה הוא הקבוצות שהוקמו ברשתות החברתיות לצורך הסברה והפצת סיפורים ומסרים על הנעדרים והחטופים. כמו כן, חלק מהקבוצות ברשתות החברתיות שימשו לצורך תיאום בין יוזמות אזרחיות שונות.

עוד בלטו יוזמות אזרחיות שפעלו על בסיס מקומי או שיוכי. למשל, קבוצות מקומיות שהוקמו בישובים לצרכי היישוב; קבוצות מקומיות שהציעו סיוע למשפחות שכולות, משפחות חטופים, נעדרים ופצועים ביישוב; קבוצות מקומיות שהציעו דירות אירוח למפונים בישוב מסוים וכו'. לרוב הקבוצות המקומיות היתה גם פעילות מחוץ לגבולות הישוב שבו פעלו. קבוצות אחרות הוקמו על בסיס שיוכי או מקצועי. כך לדוגמא, קבוצות של הורים במוסדות חינוך שפעלו ביחד; קבוצות על בסיס פעילות ספורטיבית משותפת; קבוצות של בעלי מקצוע שהתאגדו יחד (למשל בתחום בריאות הנפש, עובדי היי-טק). כך לדוגמא, סיירת קבלני השיפוצים שהוקמה על ידי התאחדות קבלני השיפוצים וסייעה בתיקוני חלונות ודלתות ממ"ד.

היוזמות האזרחיות מתאפיינות גם בשוני גדול ביניהן. רוב היוזמות הן קטנות מבחינת היקפי הפעילות והמשתתפים בהן. עם זאת, חלק מהיוזמות הקימו חמ"לים גדולים ועתירי פעילות. למשל, חמ"ל ההייטק שפועל ככוח סיוע אזרחי במצבי חירום, אשר מפעיל חמ"לים ייעודיים ויותר מ-30 אלף מתנדבים עובדי היי-טק המטפל באלפי פניות לעזרה ובקשות לסיוע בצידוד, בלוגיסטיקה ועוד; או התארגנות "חוזה חדש" שמפעילה מערך ארצי של שמרטפים ושמרטפיות מבוססי התנדבות ברחבי הארץ.

היוזמות האזרחיות היוו כוח משמעותי בהספקת מענים לצרכים המיידיים והדחופים שעלו בחברה הישראלית בשבועיים הראשונים של המלחמה: הצלה, פינוי ואירוח, הספקת מזון ותרופות, סיוע נפשי ועוד. עם זאת, פעילותן הרחבה והמיידיית של היוזמות האזרחיות מציבה גם מספר אתגרים עליהם חשוב לתת את הדעת.

ראשית, נראו בשטח כפילויות במענה לצרכים (מספר יוזמות שנתנו מענה לאותן הקריאות לסיוע) שהובילו לבזבוז משאבים. שנית, חוסר תיאום בין יוזמות שונות הוביל לעיתים לעודפי מתנדבים בתחומים שונים לעומת מיעוט מתנדבים בתחומים אחרים, ולעודפי מזון וציוד שלא היה בהם צורך ולמחסור חמור בהם במקומות אליהם לא הגיעו; להתרוקנות מדפי חנויות לממכר מזון ברחבי הארץ; לאי שוויון בחלוקה ובמקומות אליהם הגיעו. שלישית, היו מקרים של ניצול לרעה של מאמצי ההתנדבות והנתינה של התארגנויות אזרחיות³.

ההתארגנויות הללו סיפקו מענה ראשוני חשוב לצרכים בסיסיים ומיידיים, שלא זכו למענה ממשלתי. עם זאת, חשוב לדאוג שפעילות ההתארגנויות האזרחיות תהיה מתואמת עם מנגנונים ברשויות המקומיות ובגופים ממשלתיים אחרים. רצוי גם לחשוב כיצד משמרים חלק מההתארגנויות תוך הסטת הפעילות למשימות הקשורות בסיוע לאוכלוסייה בשגרת הלחימה, ככוח מסייע לפעילות הגורמים הממשלתיים.

https://www.mako.co.il/finances-news/Article-174b6fab56b4b81026.htm&utm_source=Whatsapp&utm_medium=Share

https://www.themarker.com/weekend/2023-10-20/ty-article-magazine/premium/0000018b-42c6-d259-a3bb-cef759ea0000?utm_source=App_Share&utm_medium=iOS_Native

התנדבות

פעילות המתנדבים היוותה כוח משמעותי שאיפשר מתן מענים לצרכים הרבים שעלו בשטח בשבועיים הראשונים למלחמה באמצעות יוזמות אזרחיות, עמותות ורשויות מקומיות. ממצאים ראשוניים⁴ מצביעים על כך שקרוב לחצי (48.6%) מהאוכלוסייה הישראלית התנדבה בשבועיים הראשונים למלחמה. מדובר בהיקף גבוה מאד לכשעצמו, וגם בהשוואה לתקופת משבר הקורונה שבה היקף ההתנדבות של אזרחי ישראל היה 33.5%⁵. שיעור ההתנדבות במלחמה באוכלוסייה הערבית היה 29% לעומת 19% בתקופת משבר הקורונה⁶.

ההנחה היא שהתחושות עקב המתקפה הפתאומית והקשה והצרכים הרבים שדווחו מהשטח ונותרו ללא מענה, אפשרו גיוס מתנדבים בצורה מהירה ובהיקפים גדולים. בשבועיים הראשונים למלחמה, היקפי הפניות של אזרחים למציאת התנדבות היו גדולים מאירועי חירום בעבר. במוקדי ההתנדבות השונים נרשמו פניות של אלפי אנשים.

כפי שתואר קודם לכן, תחומי הפעילות וטווחי הפעילות של המתנדבים היו רבים ומגוונים. בשונה מההתנדבות במשבר הקורונה שבה בלטו המתנדבים הצעירים, בשבועיים הראשונים של מלחמת חרבות ברזל ראינו מתנדבים מכל קבוצות הגילאים. בקבוצת הגיל הצעירה (18-35) נרשם שיעור התנדבות של 46%, בקבוצת גילאי הביניים (35-55) 52% ובקבוצת הגיל הבוגרת (55+) התנדבו 49%. שיעורי ההתנדבות של גברים ונשים היו דומים מאד, וכך גם של דתיים וחילוניים. האמצעים הטכנולוגיים שמאפשרים התנדבות דיגיטלית סייעו מאד בהרחבת ההתנדבות לאוכלוסיות מרוחקות פיסית או לאוכלוסיות שמוגבלות בניידות.

⁴ מתוך סקר של המועצה הישראלית להתנדבות והמכון לחקר החברה האזרחית והפילנתרופיה באוניברסיטה העברית שנערך ב-23.10.2023. הסקר נערך על ידי חברת גיאוקרטוגרפיה וכלל מדגם מייצג של 1000 ישראלים.

⁵ אלמוג-בר, מ. ובר, ר. (2020). התנדבות ומעורבות חברתית בזמן משבר הקורונה בישראל: מידע, תובנות ואתגרים. ירושלים: המכון לחקר החברה האזרחית והפילנתרופיה בישראל, האוניברסיטה העברית והמועצה הישראלית להתנדבות.

⁶ אשקר, א. ואלמוג-בר, מ. (2022). נתינה בקרב מיעוט בעת משבר: תרומה והתנדבות בחברה הערבית בישראל במשבר הקורונה. ירושלים: המכון לחקר החברה האזרחית והפילנתרופיה בישראל, האוניברסיטה העברית ואמניא.

לטכנולוגיה היה תפקיד מרכזי בגיוס, הכשרה והפעלת מתנדבים מאז פרוץ המלחמה, בעיקר באמצעות קבוצות בווטס-אפ ובפייסבוק. פותחו גם מערכות טכנולוגיות לחיפוש התנדבות ולהתאמה בין מתנדבים לבין משימות וצרכים. למשל, אפליקציית "התנדבוט", שמאפשרת חיפוש משימות התנדבות לפי פרמטרים ספציפיים, הבוט "ישראלה" שמאפשר חיפוש משימות התנדבות; המערכת הטכנולוגית של המועצה הישראלית להתנדבות, שמחברת בין מתנדבים לבין צרכים המועלים למערכת מפניות של אנשים פרטיים, עסקים, רשויות מקומיות, עמותות וארגונים חברתיים.

עוד עלה בסקר כי מרבית המתנדבים (28%) במלחמה זו מאופיינים כמתנדבים ספונטניים, כלומר מתנדבים שלא התנדבו קודם לכן והחליטו להתנדב במלחמה באופן ספונטני. 21% הם מתנדבים שהתנדבו קודם לכן בזמן השגרה. ממצאים אלה מצביעים על ההצטרפות הרחבה של אזרחים שלא התנדבו קודם לכן למאמצי ההתנדבות במלחמה. בקבוצת המתנדבים החדשים במלחמה היו יותר מתנדבים חילוניים מאשר דתיים ומסורתיים, ויותר מתנדבים בעלי הכנסה מעל הממוצע, לעומת מתנדבים בעלי הכנסה ממוצעת או מתחת לממוצע. הפעילויות ההתנדבותיות המרכזיות היו: איסוף, אריזה וחלוקת מזון וציוד (50% מהמתנדבים); הסעות ושינוע (של אנשים, מזון וציוד) (22%); סיוע לכוחות הביטחון (לצה"ל, משטרה, כיתות כוננות, שמירה על ישובים, מגן דוד-אדום) (22% מהמתנדבים); סיוע בפעילות הסברה ברשתות החברתיות (18%); סיוע למפונים משובים בדרום ובצפון (18%); סיוע לאוכלוסיות מוחלשות כמו קשישים ואנשים עם מוגבלות (15%); סיוע למשפחות של משרתי מילואים (10.5%); הפעלת ילדים (10%).

פעילויות התנדבות נוספות בשיעורים נמוכים יותר כלל: איוש חמ"ל, סיוע למשפחות שכולות, סיוע ותמיכה נפשית, סיוע למוסדות בריאות, סיוע למשפחות נעדרים וחטופים וסיוע לפצועים. חילוניים התנדבו יותר בפעולות של הסברה (22%), בעוד שדתיים התנדבו יותר בסיוע לאוכלוסיות מוחלשות ומשרתי מילואים (20%). נשים התנדבו יותר מגברים באיסוף, אריזה וחלוקת מזון וציוד, בסיוע בהסברה ברשתות החברתיות, סיוע למפונים והפעלת ילדים. גברים התנדבו יותר מנשים בהסעות ושינוע, סיוע לכוחות הביטחון, סיוע בתמיכה נפשית, סיוע למשפחות נעדרים וחטופים וסיוע לפצועים. אף כי מרבית פעילות המתנדבים כוונה בעיקר למתן מענים לצרכים בסיסיים, בלט גם מקומם של מתנדבים בעלי מקצוע למשל, בתחומי הסיוע הרגשי והנפשי, ובעלי מקצוע בתחומי ההיי-טק והתקשורת.

רבים מהמתנדבים שילבו בין פעילות התנדבות לבין תרומה של ציוד וכסף באמצעות היוזמות ההתנדבותיות וקמפיינים של מימון המונים. בלט גם מקומה של התנדבות-ממוקפת (Hyphen Volunteering) כלומר, התנדבות שנערכת במסגרת קבוצת שייכות קיימת, כמו ועדי הורים, ועד שכונה, בית הספר, תנועת נוער, או מועדון ספורט. למשל, נראו התנדבויות של חניכי תנועות נוער בפעילויות הפגה לילדים; איסוף ואריזת ציוד ומזון על ידי תלמידים בבתי ספר; התנדבות ותרומה של מועדוני ספורט בסיוע לנפגעי המלחמה ולמשפחות שכולות.

חברות עסקיות נרתמו אף הן למאמץ המלחמתי ובין היתר, מפעילות מתנדבים מקרב העובדים שלהן. למשל, במסגרת יוזמת "עסקים נרתמים לקהילה בחירום" - שיתוף פעולה של ארגוני-גג המייצגים מאות עסקים גדולים, עם ארגוני-תשתית חברתיים הפועלים בתיאום מול פיקוד העורף והחמ"לים המרכזיים, משרדי ממשלה, רשויות מקומיות וארגונים חברתיים ארציים- פועלות יותר מ-200 חברות עסקיות.

חברות אלה מפעילות מתנדבים בהתאם לבקשות המוזנות מגורמים שונים למערכת טכנולוגית של הפורום. בנוסף לכך, מתנדבים מחברות עסקיות רבות פועלים במסגרת חמ"לים שונים ברחבי הארץ.

כבר מתחילת המלחמה נעשה מאמץ לתכלול פעילות המתנדבים ועבודתם. זאת, למשל, באמצעות שיתוף פעולה בין רכזי יחידות ההתנדבות ברשויות המקומיות ובמועצות אזוריות לבין התארגנויות מקומיות בישובים, בתי ספר, תנועות נוער ומוסדות נוספים; באמצעות קבוצות ווטס-אפ ייעודיות לחיבור בין מנהלי התנדבות בעמותות, התארגנויות אזרחיות, רשויות מקומיות ועסקים; באמצעות מערכות טכנולוגיות המחברות בין צרכים המועלים מהשטח ומרשויות הרווחה, לבין ארגונים המפעילים מתנדבים, חברות עסקיות ומתנדבים פרטיים; ובאמצעות המרכז לסיוע לאזרח (מרס"ל) של פיקוד העורף, המחבר בין צרכים המוזנים על ידי רשויות מקומיות ומשרדי ממשלה לבין ארגונים המפעילים מתנדבים.

ההיקף הרחב של הצרכים הרבים והשונים של אוכלוסיית העורף תחת מלחמה, הפריסה שלהם ברחבי הארץ, כמו גם המספר הגדול של ההתארגנויות האזרחיות שבמסגרתן פועלים מתנדבים, מציבים כמה אתגרים משמעותיים: ראשית, ההבדל בין התנדבות ספונטנית שאינה דורשת הכשרה ספציפית (כמו אריזת מזון, הובלה ושינוע) לבין התנדבות הדורשת הכשרה מקצועית, למשל התנדבות העוסקת בתמיכה רגשית ונפשית, בטיפול בילדים וכו'. על אף תנאי המלחמה חשוב להקפיד שפעילות התנדבותית הדורשת ידע, ניסיון והכשרה מקצועית תתבצע רק על ידי מתנדבים שעברו הכשרה כזו ומלווים על ידי גורמי מקצוע בפעילותם. בהקשר זה חשוב גם לשים לב שפעילות מתנדבים לא מחליפה פעילות של גורמים מקצועיים במדינה ולבצע סינון ובדיקה של מתנדבים על מנת למנוע פגיעה נוספת באוכלוסיות שנפגעו במלחמה.

שנית, עולה דאגה למתנדבים עצמם שנחשפו למראות וסיפורים קשים ועל כן זקוקים גם הם לליווי.

שלישית, עולה חשש למקרים של ניצול מתנדבים ומאמצי התנדבות לאורך זמן, לכן חשוב לשים לב לשימוש ראוי בכוח האדם המתנדב.

רביעית, כפי שצוין קודם לכן, קיים אתגר משמעותי בתכלול הפעילות ההתנדבותית. בשבועיים הראשונים למלחמה, ראינו כי עבודת תכלול, ארגון ותיאום טובה של רכזים ומנהלי יחידות התנדבות ברשויות המקומיות מסייעת מאד ביצירת התנדבות אפקטיבית ביישובים. היכולת לראות את תמונה הצרכים הכוללת בישוב, תוך עבודה משותפת עם אגפים ואנשי מקצוע; היכרות עם היוזמות האזרחיות המקומיות ועם מוקדי ההתנדבות במסגרות שונות בישוב; והקשר עם יחידות התנדבות ביישובים אחרים ועם השירות להתנדבות במשרד הרווחה, יוכלו לסייע למיקוד ההתנדבות, חיסכון במשאבים והגברת האפקטיביות של ההתנדבות.

חמישית, במצבי חירום קיימת שחיקה מהירה וגדולה של מתנדבים ופעילות התנדבותית. כבר עתה, בשבוע השלישי למלחמה, ניתן לראות מגמה זו.

חשוב לשים לב לתכנון פעולת המתנדבים תוך מתן תשומת לב למניעת שחיקה שלהם (למשל, מתן זמן מנוחה והתארגנות למתנדבים; התאמת תפקידים מושכלת למתנדבים) ותכנון פעילות המתנדבים בשלבים הבאים של המלחמה.

שישית, טיוב ושיפור פעילות ההתנדבות המרשימים בשבועיים הראשונים למלחמה והגברת האפקטיביות שלה, תלוי במנגנונים בין-מגזריים המאפשרים תכלול ותכנון של פעילות המתנדבים. יתרה מכך, חשוב שפעילות המתנדבים תעשה בתיאום עם גורמי המדינה והרשויות המקומיות.

לבסוף, התנדבות היא פעולה יפה אך מורכבת. אתגר גדול הוא לפעול להתמקצעות מערכי ההתנדבות בארגונים באמצעות למידה של מנהלי ההתנדבות והסתייעות בגורמים מקצועיים מתחום ניהול ההתנדבות.

ארגונים חברתיים (עמותות)

בישראל פועלות כ- 25,000 עמותות (מתוכן כ-17,500 עמותות בעלות אישור ניהול תקין). מאז פרוץ המלחמה עמותות רבות הרחיבו את מערכי השירות עקב ביקוש גובר לשירותיהן וחלקן פתחו מערכי שירות חדשים. לאור המצב המלחמתי גם העמותות נדרשו להפעיל מתנדבים וחלקן עסקו בגיוס מתנדבים חדשים.

בנוסף לעמותות הפועלות בתחומי החירום (למשל, עמותות המספקות שירותי תמיכה רגשית באמצעות טלפון או צ'אט; ארגוני חילוץ והצלה רפואית) המורגלות בהספקת שירותים לאוכלוסיות במצב לחימה וחירום, פתחו עמותות רבות אחרות שירותים וקווי סיוע המיועדים לאזרחים באזורי המלחמה או לאוכלוסיות מוחלשות כמו קשישים או אנשים עם מוגבלות וחולי. למשל, במאגר העמותות של "מנהיגות אזרחית" מופיעים 52 ארגונים המציעים שירותי סיוע נפשי, רגשי וייעוץ לאוכלוסיות שונות. לצידן, 39 עמותות מציעות שירותים בתחום פעילויות ההפגה, 37 עמותות מציעות סיוע במזון אירוח או ציוד, 17 עמותות מציעות שירותי סיוע ביורוקרטי מול הרשויות, ו-11 המציעות שירותי סיוע פיזי ורפואי לפצועים ולמשפחות מפונים. בנוסף להן בלטה הפעילות של עמותות שנוסדו בזמן המחאה נגד ה"רפורמה המשפטית".⁷

לארגוני תשתית בחברה האזרחית תפקיד חשוב בעיתות חירום. ואכן, נראתה פעילות רבה של ארגוני התשתית הגדולים כמו החברה למתנ"סים, ג'וינט ישראל, קרן רש"י, ועוד. כל אחד מארגונים האלה עסקו בתחומים רבים למשל, פעילות הפגה, פעילות חינוך ורווחה, סיוע למפונים ולשיקום ישובים. במקביל, נראו גם פורומים שונים של עמותות הפועלים לצורך עבודה משותפת במלחמה. למשל, קואליציית חברה אזרחית לשעת חירום בחברה הערבית, הכוללת כ- 20 ארגונים הפועלים למתן תמיכה וסיוע בחברה הערבית בזמן המלחמה.

52 עמותות פעלו בשבועיים הראשונים למלחמה כחלק ממרכז הסיוע לאזרח (מרס"ל) של פיקוד העורף והמועצה הישראלית להתנדבות. בשבועיים הראשונים למלחמה הועברו באמצעות המרס"ל, 207 פניות לארגונים חברתיים ובוצעו 129 משימות על ידי עשרות ארגונים. רוב הפניות עסקו בתחומים הבאים: מזון (טרי, יבש, מים, חבילות מזון, מזון לתינוקות); כח אדם (מתנדבים, עובדים סוציאליים ופסיכולוגים, מדריכים, סדרנים, מוקדנים, רופאים ונהגים); אמצעים (ציוד סניטרי, מחשבים, מזרונים ושמיכות, אוהלים, ציוד הפוגה וציוד תאורה); ושינוע (משאיות; אוטובוסים, רכבים).

העמותות החברתיות בישראל מספקות שירותים מקצועיים בהיקף נרחב. פעילות התנדבותית של יוזמות אזרחיות היא חשובה וברוכה, אך כפי שראינו במצבי חירום קודמים בישראל ובעולם, היא נשחקת, ולרוב אינה מבוצעת על ידי כוח אדם מקצועי. בטווח הארוך העמותות הן שחקן מרכזי בסיוע לאוכלוסייה הישראלית במלחמה, גם בהקשר של סיוע לעורף וגם בהקשר של שיקום אוכלוסיות ויישובים שנפגעו. הפעילות הרחבה של העמותות מעלה כמה אתגרים אליהם חשוב לשים לב. מסקר של מנהיגות אזרחית - ארגון הגג של העמותות בישראל, שנערך בשבוע הראשון למלחמה בקרב 180 עמותות הפועלות בתחומים שונים, עולה כי עמותות רבות מדווחות על צרכים וחוסרים שמקשים על פעילותן.

הצרכים שדווחו נוגעים בתחומים הבאים:

- גידול בהוצאות באופן מיידי ונרחב עקב הרחבת מערכי שירות, גיוס עובדים ויצירת תוכניות שירות חדשות כמענה לצרכים העולים במלחמה.
- עצירת התקשרויות ותמיכות ממשלתיות עקב הקפאת תקציבים ממשלתיים כתוצאה מהמלחמה.
- עלויות וצרכים הקשורים בהגדלת מערכי ניהול והכשרת מתנדבים, צורך בגיוס מתנדבים נוספים על רקע עובדים שמגויסים למילואים ולאור הצרכים המתגברים בשטח; צורך בסיוע מקצועי בניהול מערך ההתנדבות.
- פגיעה בפעילות עקב גיוס עובדים למילואים; סגירת מערכת החינוך, פינוי ישובים, ומעבר לעבודה מרחוק.
- פגיעה כלכלית עקב עצירת פעילויות בעקבות הנחיות פיקוד העורף למניעת התקהלויות, וכן הפסקת מכירת שירותים.
- פגיעה כלכלית עקב הסטת תרומות למטרות הקשורות במלחמה.
- עלויות מיגון בניינים וציוד מגן; בינוי והשמשת מרחבים מוגנים; מיגון לעובדים בעמותות הפועלות באזורי קו העימות.
- עלויות סיוע לצוותים (עובדים ומתנדבים) על רקע פגיעה וטראומה במלחמה.

חשוב לשים לב לצרכים הללו ולספק מענים מתאימים כדי לשמור על הרצף התפקודי של הארגונים החברתיים. למשל הקלה ברגולציה, קרן סיוע ממשלתית, וסיוע פילנתרופי. מוטב שאלו ימוקדו בחיזוק הפעילות השוטפת של עמותות מקצועיות קיימות ולא דווקא בהקמת פרויקטים או ארגונים חדשים. בנוסף, חשוב לחזק מערכי תכלול ועבודה בין-מגזרית משותפת, על מנת לוודא שפעילות העמותות מספקת מענים אפקטיביים ומתואמים לצרכים הרבים והשונים של האוכלוסייה בשגרת המלחמה. כמו כן, המספר הגדול של הארגונים והשונות הגדולה בין העמותות מחייבים תשומת לב וחשיבה על מקומם בתהליכים עתידיים. כך לדוגמה חשוב להתייחס לשונות בין הארגונים, ליחסי הכוח ביניהם, למקצועיות שלהם, ולמידת האפקטיביות שניתן להפיק מפעילותן.

פילנתרופיה

בשבועיים הראשונים למלחמה גויסו משאבים כספיים בהיקפים גדולים ביחס למבצעים צבאיים בעבר וביחס למשבר הקורונה. ראשית, ניכרה התגייסות מהירה של יהדות צפון אמריקה. היקף התרומות מהפדרציות היהודיות ומארגונים יהודיים בצפון אמריקה מוערך במאות מיליוני דולרים. התרומות ניתנו לצרכים רבים ושונים⁸:

בנוסף לכך פעלו יוזמות של ישראלים בארה"ב שהתמקדו בעיקר בסיוע למימון טיסות לישראלים שנקראו לשרת בצבא או רצו לסייע בבתי חולים, ובני משפחה של חטופים, נעדרים, פצועים או הרוגים; במאמצי ההסברה הישראלית ובגיוס סיוע לחיילים ולתושבים בדרום⁹:

גויסו גם תרומות בהיקפים גבוהים מאזרחי ישראל, חלקן באמצעות מימון-המונים וקמפיינים בקבוצות ברשתות החברתיות, וחלקן באמצעות תרומות ישירות לארגונים ולמוסדות.

⁸ https://www.ynet.co.il/judaism/article/b1whmp5116?utm_source=ynet.app.ios&utm_term=b1whmp5116&utm_campaign=general_share&utm_medium=social&utm_content=Header

⁹ https://www.haaretz.co.il/blogs/haimhandwerker/2023-10-16/ty-article/0000018b-31eb-d450-a3af-79ff776f0000?utm_source=App_Share&utm_medium=iOS_Native

בשבועיים הראשונים למלחמה פעלו כ-350 קמפיינים הקשורים למלחמת חרבות ברזל, של קבוצות שונות, בשלושה אתרי מימון המונים בישראל: Giveback; JGIVE; Charidy. בנוסף לכך, פועלים עשרות קמפיינים אחרים הקשורים למלחמה ברשתות החברתיות. חלק מהקמפיינים גייסו כסף כחלק מקבוצות מקומיות או ארציות שהוקמו כיוזמות אזרחיות ברשתות החברתיות, כמו החמ"לים שגייסו במקביל תרומות כספיות ומתנדבים. חלק מהקמפיינים של מימון ההמונים נעשו בשיתוף אמצעי התקשורת. כמו קמפיין משותף לקשת 12 ולארגון "עיגול לטובה" שבאמצעותו גויסו כ-9 מיליון ש"ח ל-70 עמותות; קמפיין של תכנית "הצינור" בערוץ 13 יחד עם הקרן לידידות ואשל חב"ד שבו גויסו 15 מיליון ש"ח לתושבי עוטף עזה; וקמפיין משותף לתאגיד השידור הציבורי כאן ולעמותת לב אחד באמצעותו גויסו 9 מיליון ש"ח: עמותות מסוימות גייסו תרומות באמצעות קמפיינים באמצעי התקשורת וברשתות החברתיות, כמו למשל מגן דוד אדום. מהמידע הקיים באתרי מימון המונים בישראל עולה כי בקמפיינים שונים הקשורים למלחמה באתרים אלה גויסו עשרות מיליוני שקלים. מיליוני שקלים נוספים גויסו בקבוצות והתארגנויות אזרחיות ברשתות החברתיות. לכך יש להוסיף את השווי הכספי הגבוה, המוערך במיליוני שקלים, של הציוד הרב שנתרם על ידי אזרחים דרך הקבוצות והיוזמות האזרחיות: מזון, מוצרי היגיינה, ביגוד, משחקים, ציוד מחשוב, ריהוט ומוצרי חשמל, מטענים וטלפונים סלולאריים. בנוסף לכך, אנשים רבים שינעו והובילו ציוד ואנשים (מפונים וחיילים) תוך שימוש ברכבם הפרטי, תוך שהם נושאים בעלויות הדלק. לכך יש להוסיף את שעות הפעילות הרבות של המתנדבים שגם להן שווי כספי גבוה. ביניהן שעות עבודה של מתכנתי הייטק, של יוצאי כוחות הביטחון (למשל בחמ"לים המסייעים באיתור נעדרים), של אנשי מקצוע מתחום בריאות הנפש ועוד.

בנוסף למימון מאנשים פרטיים וממשקי בית, תרמו חברות עסקיות כסף וציוד בהיקפים ניכרים. בין השאר מימון למזון, ציוד לאזרחים בישובי הדרום, למפונים ולחיילי צה"ל; שטחי מסחר; רכבי הסעה ודירות.

קרנות פילנתרופיות ותורמים בעלי הון בישראל תרמו אף הם למטרות ופעילות הקשורה במלחמה. תרומת הקרנות מוערכת בשלב זה בעשרות מיליוני שקלים. מסקר ראשוני של פורום הקרנות בישראל עולה כי פעילות הקרנות הפילנתרופיות בשבועיים הראשונים למלחמה התרכזה בתחומים הבאים: קהילה, חוסן והפגה (50% מהקרנות בסקר); בריאות הנפש (45%); תשתיות לאוכלוסיות נפגעות (45%); ציוד לחיילים (45%); חינוך פורמלי ובלתי פורמלי (32%); יחסים בין קהילות וחיים משותפים (27%); חילוץ והצלה (18%); מוסדות בריאות ובתי חולים (18%).

מרבית התמיכה הופנתה לשירותים וסיוע לתושבי יישובי עוטף עזה (68% מהקרנות); למשפחות נפגעות מחוץ לעוטף עזה (55%); לצוותי כוחות הביטחון (32%); ילדים ונוער (32%); צוותי רפואה והצלה (27%); החברה הערבית (23%) וצוותי חינוך (18%).

מבחינת דפוסי הפעולה של הקרנות שנסקרו, כמעט חצי מהן (48%) עבדו בשיתוף פעולה עם קרנות אחרות; כשליש (29%) עבדו בשותפות עם השלטון המקומי; 19% עם השלטון המרכזי ו-10% עם המגזר העסקי. עם זאת, 43% מהקרנות פעלו בצורה עצמאית ללא קשר לגורמים אחרים. כחצי (47%) מהקרנות עבדו עם ארגונים שבהם הן תומכות בקביעות; וכשליש (29%) עם ארגונים שהקרון עבדה איתם בעבר. עם זאת, כרבע מהקרנות (24%) תמכו בארגונים והתארגנויות שלא היו להם קשרי עבודה איתם בעבר.

כך, נראה שבדומה להתארגנויות האזרחיות ולארגונים החברתיים, פעילות הקרנות הפילנתרופיות יועדה לתמיכה בצרכים המיידיים בתחילת המלחמה: סיוע לאוכלוסיות שנפגעו, לצוותי הצלה ולחיילים. עם זאת, חלק מהקרנות עסקו גם בנושאים אחרים כמו יחסים בין קהילות וחיים משותפים. מרבית הקרנות עבדו עם ארגונים שהם מכירים ושיש להם ניסיון בעבודה עימם, אך הועברה תמיכה משמעותית גם להתארגנויות וארגונים שהקרנות לא תמכו בהם קודם. ניכרת גם יותר עבודה משותפת עם קרנות אחרות ועם רשויות מקומיות ביחס למצבי חירום קודמים.

הקרנות שנסקרו סימנו כמה תחומי פעולה עתידיים: קהילה, בניית חוסן ופעילות הפגה; בריאות הנפש; סיוע בתשתיות לאוכלוסיות נפגעות; יחסים בין קהילות וחיים משותפים; חינוך פורמלי ובלתי פורמלי; שיקום ופיתוח ישובים; כלכלה ותעסוקה. אף כי בשלב זה מוקדם עדיין להעריך כיצד תתפתח המלחמה וכיצד תיראה מפת הצרכים העתידית בישראל, ניראה כי בקרב הקרנות יש מי שמסתכלים לטווח הארוך יותר לצורך תמיכה בתחומים הקשורים להשלכות המלחמה על החברה הישראלית.

מאז פרוץ המלחמה ניכרת התגייסות רחבה של גופים פילנתרופיים מישראל ומחוצה לה. עד כה בלט מאד חלקם של אזרחים שהשיאו תרומות באמצעות יוזמות אזרחיות, כמו גם היקפים נרחבים של תרומות המגיעות מעסקים, משקי בית וקרנות פילנתרופיות. גם במקרה של הפילנתרופיה יש לשים לב לכמה אתגרים מרכזיים. ראשית, חשוב שהיקפי התרומות הגבוהים לצרכים הבסיסיים והמיידיים כתוצאה מהמלחמה, לא יבואו במקום, או על חשבון האחריות וההשקעות הממשלתיות הנדרשות וללא שיח משותף עם הממשלה. שנית, אתגר תכלול והתיאום הוא משמעותי על מנת למנוע כפילויות, בזבוז וחוסר שוויון בתמיכה בין אוכלוסיות שונות. נדרשת עבודה משותפת בין גופים פילנתרופיים, ועבודה בין-מגזרית יחד עם ארגונים חברתיים, התארגנויות אזרחיות, רשויות מקומיות, והמגזר העסקי. נדרשת גם בניית יחסים ואמון עם הממשלה ועבודה משותפת עם גורמים ממשלתיים. שלישית, חשוב לזכור שהאוכלוסיות המוחלשות והצרכים הרבים שהיו בחברה הישראלית, טרם המלחמה, לא נעלמו ורובם אף הוחרפו. כך, יש לקוות שהתמיכה הפילנתרופית תסייע גם לרצף תפקודי של שירותים חברתיים לאוכלוסיות המוחלשות. בנוסף, חשוב לזהות את האוכלוסיות שנפלות בין הכיסאות וזכות לפחות תמיכה וסיוע, למשל אנשים שהתפנו מיישובים באזורי לחימה באופן עצמאי. רביעית, בהסתכלות קדימה נדרשת ראייה ארוכת טווח של תורמים וקרנות שתוכל לסייע בהתמודדות עתידית עם המלחמה והשלכותיה.

התבוננות בתוצרי המיפוי והלמידה, מצביעה על מספר מגמות אודות פעילות החברה האזרחית בשבועיים הראשונים למלחמה.

פעילותם הרבה והנרחבת של היוזמות האזרחיות, הארגונים החברתיים, התורמים והמתנדבים מעידה על החוזק של ההון החברתי של החברה בישראל. הון חברתי מתאר את רמת הקישוריות בתוך ובין רשתות חברתיות ומדגיש את הערך של יחסים חברתיים ואת התפקיד של שיתופי פעולה ושל אמון כדרך לקבלת תוצאות משותפות בתחום החברתי.¹⁰ הגם שסוגיות עומק מפלגות את החברה הישראלית, נראה שההתגייסות לטובתה של מדינת ישראל אינה מוטלת בספק. שבועיים של מלחמה הוכיחו את חוזקו של ההון החברתי בחברה הישראלית, את היכולת לפעול יחד למען מטרה משותפת, באופן השם בצד את המחלוקות, לפחות לבינתיים. יחד עם זאת, נדמה כי חלק מהמניע לפעילות הגורמים השונים בחברה האזרחית היה תחושת אי אמון במרחב הציבורי. בהמשך, חשוב לשים לב להיבטים של הקשר בין החלקים השונים בחברה הישראלית והשלכותיהם על ההון החברתי.

בנוסף, האי שוויון בין הנהנים מפעילות הגורמים האזרחיים השונים מעיד על בעיה מובנית בפעילות החברה האזרחית. ניתן לשער כי חוסר השוויון עלול להגדיל פערים בחברה ולהעצים ניכור בין קבוצות אוכלוסייה. כפועל יוצא, על אף פעילותן החשובה של היוזמות האזרחיות בשלב הראשון של המלחמה, חשוב לוודא שבשלב הבאים פעילות היוזמות החברתיות לא תתבצע כתחליף לפעילות מנגנוני המדינה, להם האחריות השלטונית לדאוג לאוכלוסייה האזרחית בזמן מלחמה. יתרה מזאת, חשוב שפעילויות היוזמות האזרחיות יתוכלו על ידי גורמים ממשלתיים על מנת למנוע כפילויות, לחסוך במשאבים, ולשמר כוחות התנדבותיים להמשך. כך, אם בעבר היה ידוע שיש צורך בתכלול על מנת להשיג את היתרונות של הפעולה המשותפת, בולט מאוד שהתכלול יסייע לאיתנותם של הצדדים השונים בשותפות.

¹⁰ Geva, I., Greenspan, I. & Almog-Bar, M.. (2021). Building Social Capital For Sustainable Well-Being In Israel: A Scientific Review. Jerusalem: The Israel Academy for Sciences and Humanities

בחינת הפעולות בשטח הראתה כי מתחילת המלחמה הופעלו כמה פלטפורמות וממשקי עבודה בין-מגזריים ספציפיים לטיפול בנושאים הקשורים למלחמה. ביניהם למשל: המרכז לסיוע לאזרח (מרס"ל) המופעל על ידי פיקוד העורף והמועצה הישראלית להתנדבות, בשיתוף משרדי ממשלה, רשויות מקומיות, ארגונים מהחברה האזרחית ועסקים. מטרת המרס"ל היא לחבר בין צרכים בשטח לבין מענים הניתנים על ידי גופים שונים; "ישראל מתגייסת", פלטפורמה דיגיטלית לאומית שפותחה ליצירת משאב לאומי מאוחד לחיבור הצרכים האזרחיים המנוטרים על ידי מרכז הסיוע לאזרח (מרס"ל), לתרומות ומשאבים מהמגזר העסקי והפילנתרופי; שולחנות עגולים המופעלים על ידי היחידה לשיתופי פעולה בין-מגזריים במשרד ראש הממשלה. בשולחנות משתתפים נציגים מהמגזר הממשלתי, החברה האזרחית, השלטון המקומי, ארגוני ההתנדבות והמגזר העסקי; פורום "עסקים נתרמים לקהילה בחירום", שיתוף פעולה של ארגוני-גג המייצגים מאות עסקים גדולים, עם ארגוני-תשתית חברתיים הפועלים בתיאום מול פיקוד העורף והחמ"לים המרכזיים, משרדי ממשלה, רשויות מקומיות וארגונים חברתיים ארציים.

בנוסף לפלטפורמות הרחבות לעבודה בין-מגזרית משותפת קיימים מגוון שיתופי פעולה בין-מגזריים שונים שפעלו מתחילת המלחמה. כך למשל, משרדי הממשלה פעלו בשיתוף פעולה בין-מגזרי בהתאם לצרכים שהוגדרו, בענייני ביטחון, או בנושאים חדשים של המשרד הממשלתי (כמו בנושאי כינוך ורווחה) או בהתאם לנושאי-על משותפים כמו חמ"ל לטיפול בחברה הערבית במלחמה שהוקם בשיתוף פעולה בין המשרד לשוויון חברתי לבין הועד ראשי הרשויות הערביות. בימים אלה מתחילה במינהלת תקומה, המהווה את הגוף הממשלתי המרכזי לשיקום יישובי עוטף עזה, עבודה בין-מגזרית משותפת. בנוסף, קיימים שיתופי פעולה בין רשויות מקומיות, עמותות וחברות עסקיות לטיפול בנושאים שונים הקשורים במלחמה.

העבודה הבין-מגזרית, בשונה מהעבר, היא, אם כן, חלק אינטגרלי מהפעילות של השחקנים השונים הלוקחים חלק במאמץ הקולקטיבי לסייע. ואולם נדמה כי השבועיים הראשונים של המלחמה מלמדים שעדיין יש לפתח את תהליך המיסוד של שותפויות אלה. הקשרים הקיימים בין שלל השחקנים הולידו הרבה מאוד שיתופי פעולה, אולם האתגר המרכזי הוא איזון בין הפעילויות האזרחיות הרבות בשטח לבין תמונת העל הנדרשת על מנת להפיק את המירב מהם. כפי שראינו במצבי חירום בעבר ובמקומות אחרים בעולם, לאחר השלב הראשון במלחמה שבו בולט הצורך במתן מענים לצרכים בסיסיים, הצרכים בשלבים הבאים משתנים ונדרשת פעילות מקצועית וממוקדת יותר. בשלב השני, מערכי הסיוע צפויים להישען על גופים ממשלתיים ועל ארגונים חברתיים מקצועיים (עמותות).

הארגונים החברתיים בישראל מספקים שירותים חברתיים למיליוני ישראלים ולכן חשוב שתישמר הרציפות התפקודית שלהם. חשוב גם לחזק את הארגונים ואת יכולתם המקצועית כדי לאפשר להם פעילות אפקטיבית במענה לצרכי האוכלוסייה האזרחית בעורף בזמן המלחמה. במצבי חירום, חשוב שהפעילות בחברה האזרחית תתבסס על יסודות ארגוניים חזקים ומקצועיים. חשוב לזכור את מפת המשאבים המצומצמת ולהתאים את הפעילות אליה. כך, חשוב שגורמים פילנתרופיים יתמכו בארגונים והתארגנויות מקצועיים, תוך תכנון והסתכלות ארוכי טווח על הצרכים במלחמה מתמשכת ובפעולות השיקום לאחריה.

הצגנו סקירה ומיפוי ראשוניים של פעילות החברה האזרחית תוך ניסיון להצביע על המגמות והאתגרים המרכזיים בפעילותם של גורמים שונים בה. אנו מקווים שהאתגרים והמסקנות יסייעו למי שעוסקים יומם וליל בפעולה למען הכלל. נשוב ונזכיר כי היקף הפעילות האזרחית הוא גדול מאד, כולל גורמים רבים ושונים שחלק גדול מהם אינם מתעדים או מפרסמים את פעילותם, ומכאן הקושי לאגד מידע על מכלול הפעולות והגורמים השונים. יתכן ובהמשך יחולו שינויים בתנאים ובמגמות, אנו מקווים שבהמשך יתווסף מידע שיוכל להאיר צדדים נוספים של פעילות החברה האזרחית במלחמה.